

Zaniknuté osady ako hospodársky fenomén v okolí Banskej Štiavnice

JOZEF LABUDA

Abstrakt: Súčasný charakter a množstvo osád v širšom regióne Banskej Štiavnice je odrazom pozoruhodného vývoja v období stredoveku, kedy mnohé vznikli alebo zanikli v dôsledku objavu rudného ložiska, resp. záujmov vlastníkov týchto pozemkov. Navyše, bohaté mesto s početným obyvateľstvom muselo mať dostatočne zabezpečené poľnohospodárske zázemie. Napr. v 13.–14. stor. ich bolo takmer 20. Mnohé zanikli najmä v 16.–17. stor. nielen v dôsledku exploatacie rúd, ale aj atakov tureckého vojska.

Kľúčové slová: Slovensko – Banská Štiavnica – majetok mesta – banícka osada.

Disappearing Settlements as Economic Phenomena in the Surroundings of Banská Štiavnica

Abstract: The present character of the Banská Štiavnica region and the number of villages it contains bear witness to remarkable development in the Middle Ages, when many settlements came into existence or disappeared in response to the discovery of iron ore deposits or, the interests of the landowners. In addition, a rich town with a large population needed an adequate agricultural background. In the 13th–14th centuries, there were around 20 villages in this area. Some of them ceased to exist in the 16th–17th centuries as the exhausted iron-ore deposits were worked out; Turkish attacks also played their part.

Key words: Slovakia – Banska Štiavnica – town property – mining settlement.

Možnosť rekonštrukcie charakteru a hustoty osídlenia určitého regiónu, kedy existujúce alebo neexistujúce písomné pramene dopĺňa odkrytie časti zaniknutej dediny, pevnosti a pod., pomáha vytvoriť objektívnejší pohľad na historický vývoj tejto oblasti. Obraz stredovekej dediny, jej štruktúra v rámci určitého geografického celku je v porovnaní s dneškom diametrálne odlišná. Napríklad mnohé dnešné osady vznikali splynutím viacerých osád, nakoľko v nížinách a pahorkatinách bolo osídlenie hustejšie. Túto skutočnosť dokazujú miestne názvy v katastrálnych územiach dnešných miest a dedín.

Tento aspekt, registrácia početného množstva miestnych názvov, ma viedol k čiastočnej rekonštrukcii sídliskovej siete v blízkom okolí Banskej Štiavnice, ako aj jej funkčného významu. Navyše k tomu možno priradiť poznatok, že toto významné banské mesto, na vtedajšie pomery s veľkou hustotou osídlenia, muselo mať dostatočne zabezpečené poľnohospodárske zázemie.

Osobitým problémom banských miest boli ich majetky, nakoľko sa nachádzali často na teritóriu okolitého feudála, resp. banská a hutnícka prevádzka predznamenávali zásah do majetku svetského či cirkevného feudála (obr. 1).

Vo svojej prednáške nechcem podrobne rozvádzať otázku vývoja majetkovej držby v okolí Banskej Štiavnice, pretože ako jedno z najstaršie privilegovaných banských miest v bývalom Uhorsku malo túto oblasť legislatívne pomerne stabilizovanú. V každom prípade, majetok mesta do polovice 14. stor. zaberol rozsiahle územie, pretože k prevádzke banských a hutníckych zariadení mesto potrebovalo silnú hospodársku základňu. Rozsah chotára do polovice 14. stor. vymedzovali osady: Gerod (Kopanica), Kerling (zaniknutá osada v kat. území Hodruše-Hámrov), Siglisberg (časť Štiavnických Baní), Dillin (Banská Belá), Seken (Žakýľ, časť obce Podhorie) a Kulpach (Banský Studenec). V r. 1352 tieto osady násilne zaujal kastelán hradu Šášov (Čelko 2002, 30). Odvtedy možno datovať neustále spory medzi panstvom hradu Šášov a od 2. polovice 15. stor. aj s Dóczyovcami z hradu Revište, ktorí získali v r. 1490 do vlastníctva hrad Šášov s dedinami v štiavnickom regióne (Ratkoš 1978, 36).

Táto časť majetku mesta, situovaná od neho viac-menej na sever, tvorila predovšetkým surovinové zázemie s rozsiahlymi lesnými porastami, nevyhnutnými najmä v hutníctve. Mnohé osady, napr. Siglisberg, sa nachádzali v epicentre rudného revíru, a preto sa mesto

Obr. 1. Mapa banských miest stredného Slovenska a príslých osád, 17. stor. Archív Slovenského banského múzea, i. č. 368.

Abb. 1. Karte der Bergwerkstätten der mittleren Slowakei und der benachbarten Siedlungen, 17. Jhd. Archiv des Slowakischen Bergwerkmuseum, Inv.-Nr. 368.

s ich zabratím nezmierilo. Chotárny majetok v bezprostrednej blízkosti mesta predstavoval teda zázemie pre banskú a hutnícku prevádzku. Poľnohospodárske produkty prúdili do mesta zase z oblasti, ktorá bola situovaná južne a juhozápadne od Banskej Štiavnice. Napr. v r. 1270 kúpili niektorí štiavnickí podnikatelia dediny Dekýš, Devičany a Bohunice (Zrebený 1978). Menej kvalitná poľnohospodárska pôda sa nachádzala na plošinách v blízkosti hradov Sklené Teplice či Žakýľ pri obci Podhorie. Z toho dôvodu kúpil v r. 1305 štiavnický komes Henrik pred mestskou radou Banskej Štiavnice 1/8 zeme (poloha Weinantfeulde) v Močiari od Sigrida a ďalších prisázných (Zrebený 1978, 2).

V topografii Gy. Györfyho možno registrovať takmer 20 zaniknutých osád, ktoré najmä v 13.–14. stor. tvorili hospodárske zázemie Banskej Štiavnice (Györfy 1963, 411–489). Niektoré boli pôvodne súčasťou majetku hradných panstiev Šášova, Sklených Teplíc či Žakýľu. Zvlášť o posledných dvoch hradoch (sklenoteplický a žakýľsky) nedisponujeme takmer žiadnymi písomnými údajmi, neuskutočnil sa tu archeologický výskum (až na menšie vykopávky A. Kmeťa koncom 19. stor.) a aj samotná existujúca architektúra nevytvára o bližšej funkčnosti hradov či ich rozsahu. Napriek členitému horskému terénu bola sieť osád severne od Banskej Štiavnice pomerne hustá, pretože v r. 1388 boli spustené nasledovné osady: Reichard, Skalo, Vydrice, Nádejovo, Kaltrin, Kerlik, Hagno, Kopanica, Kondrah a Zlatník (Čelko 2002, 34).

Typický charakter banskej osady museli mať – vzhľadom na názov a situovanie v štiavnicko-hodrušskom revíri – osady Zlatník, Kerlik a Kutha. Z týchto troch osád vieme dnes lokalizovať iba Kerlik (Kerling) pri Banskej Hodruši a Kutha v areáli Červenej studne pri Banskej Štiavnici. Zatiaľ nelokalizovaná osada Zlatník by sa mohla nachádzať v areáli vrchu Zlatno pri Vyhnianskej doline (kataster obce Vyhne).

Obr. 2. Banská Štiavnica – veduta zo 17. stor. Krúžkom vyznačená poloha osady Kutha. Archiv Slovenského banského múzea.

Abb. 2. Banská Štiavnica – Stadtansicht aus dem 17. Jhd. Im Kreis die Lage der Siedlung Kutha. Archiv des Slowakischen Bergwerkmuseum.

Kerlik (Kerling), situovaný na rozmedzie Hodrušskej a Vyhnianskej doliny, mal vynikajúcu polohu vzhľadom na blízkosť ložísk drahých kovov či železnej rudy. Stojaca kaplnka na tejto polohe a každoročné bohoslužby k sviatku Nanebovzatia P. Márie naznačujú niekdajší pomerne veľký rozsah a význam tejto osady. Juhozápadná časť polohy, neďaleko kaplnky, sa nazýva „Zum toten Beine“ (K mŕtvym kostiam) a tradícia ju spája s vojenským konfliktom osadníkov s obyvateľmi B. Štiavnice v 14. stor.

Osada Kutha (Červená studňa) v areáli dnešnej Banskej Štiavnice mala funkčný význam, viažuci sa k banským prácam v blízkosti dnes známej Mohr šachty či vrchu Šobova. V týchto miestach prebieha smer žily Terézia, kde možno aj v súčasnosti pozorovať v sedle Šobova rozsiahle pingové pole. Aj samotný názov osady Kutha evokuje hlavné zamestnanie jej obyvateľov, čo možno spojiť s kutacími prácami na žile Terézia (obr. 2).

Zaniknutú osadu Kopanica možno lokalizovať do areálu súčasnej rovnomennej osady. Aj názov tejto osady indikuje charakter práce jej obyvateľov. Neďaleko osady sa nachádzajú viditeľné zvyšky povrchových dobývok na polohe Banište. Práce v ťažbe rúd tu pokračovali až do 18. stor., čoho dôkazom je stavba vodnej nádrže.

Nie všetky osady, ktoré v stredoveku zanikli, zostali neskôr zaniknutými. Vyhľadávanie nových ložísk, čoho dôkazom sú rozsiahle pingové polia v celom štiavnicko-hodrušskom revíri a renesancia banskej ťažby vôbec na prelome 15. a 16. stor., znamenali pravdepodobne obnovu či oživenie viacerých osád. Sem patrí i osada Kopanica.

Osobitú pozornosť si zasluhuje osada Zemnica, o ktorej sa zmieňujú písomné pramene zo začiatku 13. stor. popri osadách Štiavnica a Bana (Avenarius–Szebestová 1978, 3). Spojením dvoch posledne menovaných osád sa formoval mestský sídliskový útvar Banská Štiavnica (Schebnyzbana), uvádzaný prvýkrát pod týmto názvom v r. 1255 vo výsadnej listine pre Banskú Bystricu. Z toho vyplýva skutočnosť, že osadu Zemnica možno lokalizovať do blízkeho okolia dnešného mesta. Vzhľadom na výdatnosť na povrch vystupujúceho rudného ložiska

v miestach žily Terézia pri dnešnej osade Horná Roveň v katastrálnom území obce Štiavnické Bane, bolo by možné predbežne lokalizovať spomenutú osadu na tieto miesta. Archeologický výskum, ktorý sa doteraz uskutočnil pri jednej pinge v blízkosti osady, doložil existenciu skúšobníckeho zariadenia výdatnosti rudy zo 16.–18. stor. (Labuda 1986, 148–149).

Ako už bolo spomenuté, Banská Štiavnica bola zásobovaná poľnohospodárskymi produktmi z osád situovaných južne a juhozápadne od chotára mesta. V areáli dnešných obcí Svätý Anton, Prenčov, Hontianske Nemce sa nachádza viacero polôh, označovaných napr. Derfel, Chyžište a pod. Obyvatelia týchto osád boli v prevažnej miere roľníci.

Osobitnú skupinu osád tvorili tie usadlosti, ktorých obyvateľstvo sa zaoberalo jednak poľnohospodárskou produkciou, jednak prácou v baniach, hutách alebo pri výrobe dreveného uhlia (milieroviská). Túto charakteristiku si po dlhé stáročia udržali napr. osady Banský Studenec, Svätý Anton, Ilija, ktoré ležia zhruba v 5 km vzdialenosti od Banskej Štiavnice.

Na ceste medzi Banskou Štiavnicou a Banským Studencom sa nachádzala zaniknutá osada Isumbleser (Gyorffy 1963, 254), ktorú možno pravdepodobne spojiť so spracovávaním železnej rudy (Eisen = železo, Blase = mechy). Jej presnú lokalizáciu nemožno stanoviť, pravdepodobne sa jedná o miesto dnešného Kysihýbla (obr. 3). Aj keď tu nepredpokladáme ložiská železnej rudy, obyvatelia tejto osady mali k dispozícii bohaté zásoby palivového materiálu z okolitých hustých lesov a možnosť akumulácie vody pre pohon mechov kováčskej vyhne či hutníckej pece. Aj terajší miestny názov polohy Kysihýbel možno interpretovať nielen ako miesto zábavných stretnutí študentov banskoštiavnickej akadémie s miestnymi dievčatami v 18.–19. stor. (küssen = bozkávať), ale nemožno vylúčiť odvodenie názvu polohy najmä od nemeckého slova gießen = zlievať kovy, taviť.

Na rozhraní chotára Banskej Štiavnice s čabradským hradným panstvom sa v 16. stor. nachádzala osada Štefultov. V jej areáli boli banské diela, kde pracovala väčšina jej obyvateľov,

Obr. 3. Severná časť Hontu podľa Gy. Gyorffyho 1963. Menším krúžkom vyznačená poloha osady Isumbleser.

Abb. 3. Nördlicher Teil von Hont nach Gy. Gyorffy 1963. Im kleineren Kreis die Lage der Siedlung Isumbleser.

avšak i pôdy poľnohospodárskeho charakteru, ktoré boli pričlenené majiteľom sitnianskeho panstva. Z tejto časti obce sa vyčlenila samostatná časť Sitnianska.

Osady, ktoré registrujeme podľa miestnych názvov polôh v katastrálnych územiach obcí Svätý Anton, Prenčov alebo Beluj, zanikli v prevažnej miere v dôsledku vojenských nepokojov v čase tureckej expanzie (Talvíze, Široká lúka, Derfel a pod.). Boli to osady poľnohospodárskeho charakteru, zásobujúce najmä hradné panstvá v Čabradi a na Sitne. Nemožno však vylúčiť expedovanie ich poľnohospodárskych produktov aj pre Banskú Štiavnicu či ďalšie banícke osady.

Banská Štiavnica a ostatné stredoslovenské banské mestá sa stali predmetom záujmu i tureckých vojsk. Horeuvedená oblasť so zaniknutými osadami tvorila nárazník pre expandujúce vojsko. Preto v tomto kontexte možno chápať aj budovanie rozsiahleho opevnenia či obytných objektov na Sitne. Sitno sa tak stalo v priebehu stredoveku, ale najmä v 16.–17. stor. miestom útočiska (refugium) pre okolité obyvateľstvo (Labuda 1988, 269–293). Dolná časť vrcholovej lúky (pod riečnym valom) predstavuje rozsiahlu zaniknutú osadu, ktorá je archeologicky doložená (výber archeologických nálezov z týchto miest sa nachádza v archeologickej expozícii Slovenského banského múzea na Starom zámku od roku 2000).

Širší región Štiavnicka predstavuje pozoruhodnú vzorku pre rekonštrukciu historického vývoja, kde dominujúcim prvkom pracovného zainteresovania bola určitá profesia, v tomto prípade baníctvo a hutníctvo. Keďže na ňu nadväzovali aj ďalšie profesie, vytváral sa tak – popri osadách poľnohospodárskeho charakteru – pozoruhodný vzájomný systém v demografickej štruktúre. Toponymia, archivistika a história jednoznačne potvrdzujú existenciu pomerne hustého osídlenia v tomto hornatom teréne. Chýba už len archeologický výskum aspoň troch vopred vytipovaných osád, ktorý by tak niektoré predchádzajúce úvahy mohol vyvrátiť alebo potvrdiť.

K tisku doporučil prof. PhDr. Alexander Ruttkay, DrSc.

Pramene a literatúra

- AVENARIUS, A.–SZEBESTOVÁ, H., 1978: Historický výskum Leninovej ulice v Banskej Štiavnici, rkp. v dokumentácii Pamiatkového úradu Bratislava.
- ČELKO, M., 2002: Banská Štiavnica za včasného a rozvitého feudalizmu. In: Banská Štiavnica, svedectvo času, 30–49. Banská Bystrica.
- GYÖRFFY, G., 1963: Az Árpád-kari magyarország történeti földrajza III. Budapest.
- LABUDA, J., 1986: Zisťovací výskum v Štiavnických Baniach, AVANS 1985, 148–149. Nitra.
- RATKOŠ, P., 1978: Z dejín mesta a osád Žiaru nad Hronom za včasného a rozvitého feudalizmu. In: Dejiny Žiaru nad Hornom, 18–40. Martin.
- ZREBENÝ, A., 1978: Osídlenie stredného Pohronia do 1. polovice 14. stor. so zreteľom na osídlenie banskoštiavnickej oblasti, rkp. uložený na dokumentačnom oddelení Slovenského banského múzea, 1–10.

Zusammenfassung

Untergegangene Siedlungen als wirtschaftliches Phänomen in der Umgebung von Banská Štiavnica

Ein eigentümliches Problem von Bergwerkstätten waren ihre Besitztümer, insofern sie sich häufig auf dem Territorium eines an sie angrenzenden Feudalherrens lagen, bzw. ein Bergwerk- und Hüttenbetrieb einen Eingriff in das Eigentum eines weltlichen oder kirchlichen Feudalherren bedeuten konnte (Abb. 1). In jedem Fall nahmen die Besitztümer einer Stadt bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts ein ausgedehntes Gebiet ein, weil zum Betreiben von Bergwerk- und Hüttenanlagen eine starke wirtschaftliche Grundlage erforderlich war. Bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts umgrenzten die Siedlungen Gerod (Kopanica), Kerling (untergegangene Siedlung im Katastergbiet Hodruše-Hámrov), Siglisberg (ein Teil von Štiavnické Bane), Dilln (Banská Belá), Seken (Žakýl, ein Teil der Gemeinde Podhorie) und Kulpach (Banský Studenec) das Ausmaß des Katastergbietes. 1352 wurden diese Siedlungen vom Kastellan der Burg Šášov gewaltsam eingenommen (Čelko 2002, 30).

Dieser mehr oder weniger im nördlichen Stadtgebiet liegende Teil des Stadtbesitzes bildete vor allem

mit seinem ausgedehnten Waldbestand das Hinterland für Rohstoffe, was besonders für das Hüttenwesen unabdingbar war. Landwirtschaftliche Produkte strömten wiederum aus einem Gebiet in die Stadt, welches südlich und südwestlich von Banská Štiavnica gelegen war. So kauften beispielsweise im Jahr 1270 einige aus Štiavnica stammende Unternehmer die Ortschaften Dekýš, Devičany und Bohunice (Zrebený 1978).

In Gy. Györflys Topographie können fast 20 untergegangene Siedlungen registriert werden, die besonders im 13.–14. Jahrhundert das wirtschaftliche Hinterland von Banská Štiavnica bildeten (Györfly 1963, 411–489).

Den typischen Charakter einer Bergwerksiedlung müssen – im Hinblick auf ihre Namen und ihre Lage im Revier von Štiavnica-Hodruše – die Siedlungen Zlatník, Kerlik und Kutha gehabt haben. Schon der Name der Siedlung Kutha assoziiert vor allem die Beschäftigung, der ihre Einwohner nachgingen (slowakisch kutaf = schürfen) und kann mit Schürfarbeiten an der Ader Theresa in Verbindung gebracht werden (Abb. 2).

An dem zwischen Banská Štiavnica und Banský Studenec liegenden Weg befand sich die untergegangene Siedlung Isumbleser (in Gy. Györflys Verzeichnis aufgeführt), die sich wahrscheinlich ebenfalls mit der Verarbeitung von Eisenerz in Verbindung bringen lässt (Isen = Eisen, Bleser = Bläser, d.h. Blasebalge). Ihre genaue Lokalisierung ist nicht feststellbar, wahrscheinlich handelt es sich um den Ort des heutigen Kysihýblo (Abb. 3).

Siedlungen, die wir anhand von örtlichen Lagenamen in den Katastergebieten der Gemeinden Svätý Anton, Prenčov oder Beluj registrieren, sind in überwiegenderem Maße infolge von Kriegen zur Zeit der Türkenexpansion untergegangen (Talvíze, Široká lúka/Breite Wiese, Derfel u.ä.).

Die weitere Region um Štiavnica stellt ein bemerkenswertes Musterbeispiel für die Rekonstruktion einer historischen Entwicklung dar, in welcher das dominierende Element des Arbeitsinteresses ein gewisser Berufszweig war, im vorliegenden Fall das Bergwerk- und Hüttenwesen. Wenn mit ihm auch weitere Berufe verknüpft waren, bildete sich so – neben Siedlungen landwirtschaftlichen Charakters – in der demographischen Struktur ein bemerkenswertes gemeinsames System. Toponymik, Archivistik und Geschichtswissenschaft bestätigen eindeutig die Existenz einer relativ dichten Besiedelung in diesem gebirgigen Gelände. Es fehlt nur noch die archäologische Untersuchung von mindestens drei im voraus ausgewählten Siedlungen, welche einige der vorhergehenden Überlegungen widerlegen oder bestätigen könnten.